

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 63 (15887) ♦ 1997 чылдың июнь 24, вторник ♦ Ат салган шагы 24.00. † Сахар өртээ 1000 руб.

ТЫВАДА — АМЕРИКАДАН ӨӨРЕНИКЧИЛЕР

Тыва Республиканын Күрүне лицейи каш чыл иштинде «Гармония» төлөвилениң шугуму-биле ажилдавышаан, сургуулдарын Америкаже стажировка эртери-биле чорудуп турар.

Ол-ла шугум-биле лицей Америкадан Бюджетиния штатында хуу Вудсери скул деп школа-биле найзалыч харылдавын тудуп алып алыгартып болган. Ук школа Тыванын лицейи-биле сургуулдарың удур-дедир аал-дажылгазынга чопшээрлидир берген. Бу чылын апрель айда лицейин 13 өөреникчиси Америкаже чораш келген. Аңаа 3 неделя иштинде өөренип, походтарга, экологтук экспедицияларга киришкенер.

Бо хунирде, Америкадан 11 өөреникчи болган 2 башкы — лицейиниң 13 кижизи Тывада аалдан келген. Олар келгеш, эргенинде дораан-на Шивальги аржаанынче походтап чорупкан. Оларның программазында Бай-Тайга баажыкчери база көрдүгөн. Олар оон келгеш, Каа-Хем ко-жуунуң Эржежике чорупур база Тываның чамдык холдорин сонуурган көөрлер. Бу талаа-биле программа-ны Күрүне лицейиниң башкылары ажилдап, өөренип көрүп турарлар.

ШАҢНАЛ ШЫЫРАК БОЛГАН

Балазын суму чагырганың девискээринде албан организациялар хөй. Чоокта чаа бир-ле дугаар суурун албан организацияларын ортузунга командалар айы-биле марылдааны суму чагыргазы организастап эрттирген.

Ооң программазы мындай: волейбол, чадаг чарыш, чадаг-терге чарыкы, баскетбол. Маргылдаага лицейиниң 6 команда боттарынын кужун шенешкен. Чыдаг девискээдин түнелде бири чери Балгазын ортук шккозанын, кол-мандазы алгаш, музикалык төнтүң ээлери болганар. Ийги чери ийи дугаар профессионал-техник-тик училищениң командазы алгаш, онуг телеазор-биле шаңнаткан. А үшкү черге Кызыл-Ары ортук шкко-лазынң командазы үнгеш, видеомини-фотону алганар.

Ол ышпак шаңдарга марылдаанын база организастаан. Савый-оол ООРЖАК.

ТАҢДЫ

СҮТ БУДУРУЛГЕЗИ КУДУЛААН 100 ХОЙДАН 57-ЛЕ ХУРАГАН

Таңды кожуун эрткен чылдың беш айларының түнелде-биле алырга, 6511 центнер сүтү будурган турган болза, а бо чылын ол-ла үениң дургузунда 3763 центнер будурган, азы 57,8 хуу болган. Сүт будурганын талаа-биле эки көргүзүлгени «Революцияны чалбыкы» совхоз 107,8 хууга күсеткен, мурунку оодурда чоруп турар. А Сосновканың дуржулга-буду-рулга ажил-агымы эрткен чылын бир саар инекке ошаптыр хунде-ле 1,4 кг сүт саап ап турган болза, бо чылын 0,9 кг четкен. Бо дээр-ге, сүткүр өшкүден саап алып сүтке безин четпес ышкыкка. Ол ышпак «Шанган» совхозтук көргүзүлгези чылын хунде-ле бир саар инекке ошаптыр 3,6 кг-ны саап турган, ам 1,2 кг-ны саап ап турар.

Бо чылын кожуун 100 баш хойга ошаптыр 57-ле хураган камгалап алган, а эрткен чылын бо көргүзүп чүтээр эки болган деп санаттын, 100-тен 72 хураган алындын турган. Бо талаа-биле багай эвес көргүзүлгени «Шанган» совхозу чедип алган. Ындыг-даа болза, олар 1996 чыл-да 100 баштан 105 хураган алган турган болза, бо чылын 73-тү камгалап алган. Оларның соонда Сосновканың дуржулга-будурулга ажил-агымы 100-тен 67, «Кара-Булуң» совхозу 56 хураган тус-тузууда камгалап алганар.

ШАЛҮҮН ОРНУНГА—МАЛ-МАГАН

Кожуунун ажил-агымы лары ажил-терикке чедип-мес болганда, бола-даа шор-даа малды акша-ша-пкы орнунга берип, ол ышпак артык кесектер, кы-нар-чаар материалдар сатпай алырынга чарыдап келген. Эң хөй ымыстыг бола мал-ды Сосновканың дуржулга-будурулга ажил-агымы 53 совхозу «Кара-Булуң» совхозу 18-ти, «Мөкөгей» сов-хоз 12-ни чарыдаан.

ХИРЕ-ШАА-БИЛЕ

Таңды кожуунга эде органи-зация тургустунуп турар үеде арат-тараачын ажил-агымынын саны 108 чедип турган. Ам бо хунирде чүл-ле 41 арат-тараачын ажил-агылар артык. Бу чылын кожуунун арат-тараачын ажил-агымынын ассоциа-циязы бодунун араттарына кандыг-даа дуза чедирип шыдаанар. Ону Бай-Хаак-тың чагырга даргазының хуузазын күсөдип турар Чойган Монгуш дакпыр харылап турар. Черле ышпак, ассоциация даргазын-га орта таптыр кижик ажил-агы көрбөз.

Ол 41 артык араттардан чүлге 6 ажил-агы бо чы-лын боттарының кужу-була.

МАЛ БАЖЫ ХОРААН

Бо чылын кожуунун девискээринде малдың ышпак-лаашканын алган берге болгаш нарын байдалга эркен. Ылаңгыч шэр малдың өлүп хораар чоруу элвен көвүдөн. Бо чылдың беш айларында нитизи-биле ко-жуунда 2586 баш шэр мал хораан, а ол көргүзүп 1996 чылдың беш айларында 1857 турган, азы 53,8 хууга көвүдөн-дир. Шэр мал-дын өлүп хораар чоруу «Шанган» болган «Кара-Булуң» совхозтарда конугу кой болган. 1996 чылдың беш айларында девискээрге, ол көргүзүп 2,7 катап, 2,1 катап тус-тузунда ук ажил-агыларда өскөн. Оң кол-ла чыдаганын — ажил-агылар канчаар-да аажок куду шынардык ситен белет-кен алганында, база ситенин үе-шанда чедирип бербин турганында. Ылдингир хер-рек-ле болгай: артык кесек-тер, кынар-чаар материал-дар сатпай алып хары чок болганына чылдак кагар апарган улус-ла болгай бис. Оон уламандан, сүт сөөр-түлгезин база саздадып тур-ган. Ылаңгыч хөргө, мал ба-жы хорап турган канчаар. Эрт будурулгези 2,1 катап өскөн.

ЭЪТ БУДУРУЛГЕЗИ 2,1 КАТАП ӨСКЕН

Кожуун бо чылын эът саарыгазын 2,1 катап өстүргөн, 1996 чылда 1356 центнер эътти будурган турган болза, бо чылын 2811 центнери будурган, саар-ган. Бо талаа-биле эд бек-дик көргүзүп «Шанган» совхозу чедип ап, оң буду-рулгезин 7,4 катап, а кара-булуңчулар 3,9 катап, меже-гейжилер 2,6 катап тус-ту-зунда өстүргенер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ СЕССИЯЗЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Хуралының чедиг сессиязының он бири хуралы июнь 20-де бодунун ажилын улам-чылаан. «1997 чылда респу-блика бюджетин дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлөвиленине немелделер кириер айтырганы орта чу-галашкан. Ол дээрже парла-ментиниң комитеттеринге ук документиниң төлөвиленин сайгарып көргөш кириген ал-дан аягы немелделери болур.

Бюджет дугайында хоойлу төлөвиленине немелделер кириген, ону депутаттар сайгарып чугалашкан соонда хоойлу төлөвиленин бириги номчулганда хуула алып дугайында шиттирин сессия үндүргөн. Республиканың Та-лаазын бюджет төлөвиленине эдилгелерин кылган, не-мелделерин кырген соонда сессияга ону база катап чу-галашкан.

Дээди Хуралдың комитет-тери дуун Тыва Республика-нын Чазаның чаа стру-ктуралык дугайында айты-рганы чугалашкан. Ол ышпак Тыва Республиканың Президентиниң бо чылдың июнь 18-те ат салган Чар-лы-биле республиканың Юстиция, Культура болгаш Кино, Даптык экономиктиг харылдаалар, сатпай болгаш делегей харылдааларынын, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө жамалыктарны сайгартырга томуйлааннар-га чопшээрликте бээриниң талаа-биле сайгарылганы кылганар.

Ө В У Р

Кымга-даа билдингир: Өвүр чурттугларың малы чылдың дөрт ээлчээнде чер олттар. Эрткен кыштың уутунас улуг хары кижик-терге-даа, малга-даа ма-жык амылдарды бербөөн. Мал бажын камгалаар, оң дагын өздүдүп хандыра-чы-биле көдөзүн ажил-агы-чилери бар аргаларын, кур-лавырын үндүргөн. Берге-лерин аягып эртеринге бо-тук дузазын Чазак берген. Кожуунун удуртулгазы, көдөз ажил-агы эргелеи, мал дөзө кужениниң үн-дүргөн бүгү кижилер көдөз кыштагыла таварышкан айылы-халапты чылганар. Ылаңгыч кыштагылаашканы мелдүк-калдык-даа болза, чүтээр эрткен.

Мал семитин кадарарына эң таарымчалыг чей-дүшкен. Бо чылдың кадыг-дошкун кыжыңы, хат-ка-ныскалык чазының түн-дөдөргө демдегээринге эптиг үениң тургустунганы ол. Көдөзө эде кылган, чаарган арга-хөвир, ону-хөргөңнүк моон муруну-даазындан өскерткен база илдингил болгон. Өвүрде «Кы-зыл Туу», «Ак-Бедик» бол-гаш «Ак-Чыраа» коллектив-тиг будурулгелер, «Чай-лар-Хем», «Салга», «Ирби-тей», «Фиринга», «Тор-Важы», «Нуржаныт», «Тор-галык», «Согунга», «Кара-кага көргүскөн», «Белдир-Көдөз» ажил-агы коопера-тивтери болган.

Владимир Вазаан Чалаа-да хой кадарып турар. Ол кожуунда эң бедик көргү-зүлгелериниң бирээзи. Мал өстүргениң арга-дур-жугазын билер, малга са-а-булганы хойко бо чылын 408 хураганы камгалап алган. Бо көргүзүп оң ажилга шыдамын, өңү-кү-чөргөңге эзулуп ээ кижик-ларгаан бадыткан турар. Дун Болот-оол мырманы оон-даа хөй, 415 хураганы камгалап алган! Ваза-ла ол чер чурттуг Орлан Хапы-лар — 260, Кыргыс Влади-мир — 232, «Куржаныт-дан» Буян Ховалыг 109, «Ирбитейден» Андрей Ту-луш 323, Чечек Тумат — 215, «Улаагайдын» Наталья Монгуш 210, «Кадыг-Ба-жындан» Доржу Байыр-оол 185, «Чайлар-Хемден» Кежик-оол Монгуш 206,

Тыва Республиканың Президентиниң чарлыктары

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бириги оралакчыларының болгаш оралакчыларының хуузалгелерин күүседирин даандыраары болза:

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бириги оралакчызын — Тыва Республиканың Саң яамызының са-Идының хуузалгелерин күү-седирин Радислав Санаевич БАЯНГА,
Тыва Республиканың Ча-зак Баштыңының бириги оралакчызын — Тыва Рес-публиканың Экономика яамы-зының сайдызын хуузал-гелерин күүседирин Василий Шолович ОЮНГА,
Тыва Республиканың Ча-зак Баштыңының оралакчы-зын хуузалгелерин күүсе-дирин Биче-оол Сундуйең ШЫЫРАККА хуузалгелер.

Тыва Республиканың Президентиз Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 1997 чылдың июнь 19. № 32.

Россия Федерациязының Президентиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал төлө-өлөкчизин хуузалгелерин күүседирин даанды-рар дугайында

Россия Федерациязының гелерин күүседирин Орлан Ооржакович ЧОЛБЕНЕИГЕ даандыраар.

Тыва Республиканың Президентиз Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 1997 чылдың июнь 19. № 31.

Тыва Республиканың Нияти болгаш профес-сионал өөредилге яамызының сайдын томуй-лаар дугайында

1. Владимир Саарымбуу-евич ДОНАКТИ Тыва Рес-публиканың Нияти болгаш профессионал өөредилге яамызының сайдынга томуй-лаар,
2. Тыва Республиканың Тыва Республиканың Президентиз Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 1997 чылдың июнь 19. № 27.

Тыва Республиканың Статистика талаа-биле күрүне комитетиниң даргазын томуйлаар дугайында

Георгий Михайлович КО-НЕВТИ Тыва Республиканың Статистика талаа-биле кү-руне комитетиниң даргазын-га томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентиз Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, 1997 чылдың июнь 19. № 28.

Девискээр аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияны төлөөлөгезиниң Тыва Респу-бликада удуркузуна Тыва Республиканың сайдының статузун тысыр дугайында

1. Девискээр аразының ва Республиканың сайды «Сибирь дугуржулгазы» ас-социацияны төлөөлөгезин удуркузу, республика-ның «Сибирь» девискээринде төлөөлөгезин бодуп ажил-лап турар Эрес-оол Халыг-гырбаевич ООРЖАККА ты-лар.

Тыва Республиканың Президентиз Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың июнь 19. № 29.

Тыва Республиканың Хамааты камгалалының, онзагай байдалдарда болгаш халаптыг болуш-кунарнын уруктарың чайладыр талаа-биле комитетиниң даргазын томуйлаар дугайында

Александр Петрович БЫ-КОВТУ Тыва Республиканың Хамааты камгалалының, он-загай байдалдар болгаш ха-лаптыг болушкунарнын уруктарың чайладыр тала-а-биле комитетиниң дарга-зынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентиз Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың июнь 19. № 30.

КУРААВЫРАБЫГДА — ШАЛЫПКЫН

«Сүт-Хал» совхоз — ко-жуунда тарылга шөлүңү та-лаа-биле шору дөгем девис-кээрин ажил-агыларын би-рээзи. Моон мурунда чыл-дарда Олөч ховузунга тара-ны тарып турган. Сөөлү чылдарда агаар-бойдуштук таарымча чок уруктарындан, ховуга тараа тарып, өс-түрүп, ажап алыры болду-мастан, кандаашкынарга таварып келген. Ылаңгыч ховуга тараа тарырын сок-салдып, чүлге сугаттыг шөл-дерин ажиллаарыңче кол ки-чээгини уландырган. Оон черемчези сугат чок кургаг ховуга көөрдө, черле чүтээр.

өскөргөн сатып алган. Оон ылай тарымал ситен шөл-деринде сугаттыг бо хунирде чорудуп турар.
Хову ажилчыларына таарымчалык кылдыр сөөртүп чорупурагачы дегин кылган. Азы-чем-оиле хандырыл-га багай эвес, эът, хлөбөн-дир, аңгыда сүт, сметанын баа-да берип турар. Повар Чечек Монгуш, кандаашкынарга таварып келген. Ылаңгыч ховуга тараа тарырын сок-салдып, чүлге сугаттыг шөл-дерин ажиллаарыңче кол ки-чээгини уландырган. Оон черемчези сугат чок кургаг ховуга көөрдө, черле чүтээр.

МАЛЧЫННАР ДЕП КЫМНАРЫЛ ОЛ?

Бо ажилды кылып чор-баан-даа болзума, төрел-дерим мал ажилы-биле хол-башкан болган элээди үем-колду билер. Мурунку чыл-дарда бистик хоорайның школаларына чамдык баш-кылар багай демдек аман өөрениччини немелдээр, «Чүлө» малчынар сөзү ди-гилээр турганы хаая эвес. Башкылар бенин ол берге ажилдыг малчын ишчилер-ни багай кылдыр көрүп тур-ганы ол.
Малчын кижилер мал хай-гаарат чоруруундан аңгыда төрөэн чериниң бойдузунуң эки-даа, багай-да талалар-ды өскерилгелерин чылдың бүгү үелеринде өскерип чо-руур кижилер ол. Хоочун дуржулгагылар чечек-си-риниң канчаар үнүп чыда-рып, тарааның канчаар че-миш тырып оранын, арга-ыяштын үнүш-дүндүгүнүн нияти байдалын, алып чы-дар кара сугарынын шы-дыг, төрөңни эки билер. Кол чүве, ол болушкунарының чүге мынды бооп турарын өскерип, бойдуштук, «номчул» чоруулар.

Олар дээрже мал азыраар дээш, орук-чирин берге, ырак озалааш черлерде, ий-бир аал бооп чурттап чоруур, көшкүн тыва чоңун — өг-беривистин, мал азыраар-ымыга өртөз түрбөз дүржүл-гезин, бойдука хумагаала-ды, мыкшыды амылгандар, да малчыны чоруур икел-дер база олар. Олар эътти, сүттү, дүңтү күрүңге, чоң-га ак сөткү-биле ажилдап берип турар. Ол хунирде чөпчүрү дөткөмөңк, кам-галалды күрүңден албайн чоруулар. Ылаңгыч бо кызыкмак ажил-ишчилери, виске хумагаалыг боорува-ол? Бүгү хамаатылар-биле дөмөй дөң эргелет, чымпы-тыг ажилдыг шудуру, шы-

Амырак ТУЛУШ.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.

СПОРТТУҢ КААСТАКЧЫЗЫ — ОЙНАКЧЫ

Улуг-Хеминиң оң талааны тургуландар чашты берген хааначак хал-лашты, бедик сыныгы Хам-Буурааның бедик малчын чонун адааны Ортуш-Шедде чашпагынгенге үлөктөгү өргү чурт оруу исебиле кестүп чыдар. Ында эржигирек, куураарып калган ирик аат баалакчынык тожек тава артып калган турган. Маана, Эйлин-Хем кыргыздарының бирөөнүн чуртуна, 1941 чылдың чайында Кызыл-оол тек көзүп турган. Элеон дугура ойнар өскөн Буурааның чарашкамына, оң бедик халык чуртаарынын чораш оол, ала-неанин олап салган чегин эдерип, амбырал айы-биле амгы Арыг-Уурунун диваксери болуп Хавак-Баары, Даг-Ужу ол ынакар төрөл-болүп аайы-биле чурттап чораннар. Ол черлерин чогуула Белдир-Кежинге Кызыл-оолдун ада-нези, акы-дунмазы ыңчангы тургуштуун турган ЧАЭ, МЧАЭ-лерге, оон чорутуу сайыраан «Кызыл Туу» колхозу-аууну үндөзилекчилери бооп суурулуп, чурттай бергенер.

Ол бичекке суурга өгө школа ажыттыган. Кызыл-оолдун өөредилгезе оруу апаа агымын алган. Бөрүнүчү чыдарында оон чаштайгы созуураан өюкү «лашты» деп оон оон болуп. Эш-өүрү-биле ол бичекке мячик суурун маанайына ынак. Кужан реина мячик чокта бердел турбаан, инек дугун борбактай өйгөш, оон биле ойнар турганар. Ол үдө суурга элеон улгады берген аныктар уруп каан, шидинкиниги, борбак хем мячик «соктар» аларганар. Кызыл-оол болууну үе-чегеин-биле ойнаан оолдарын оон шөлдүгөн ырай берген бөмбүүн суруп халым, оон алташ акыларына өөрүн мурвай эккеп бөрүн-ге дыкка ынак турган.

Он үч, он дөрт хар үезинде аныктар Кызыл-оолдун үежилерин херим ажык бөмбүүк ойналды өтөлдөөр. Ону улуг улус «херим школа» деп, ону өртпейи, оон доосааны, бөмбүүк ойнар шол кпрер деп ужур чок. Херим

жылдыр баштай ийн-ийн, оон чайгар үш-үш кылдыр туруп ап, ойнар турганар. Оон соонда-ла ам-ла суурун аныктарынын улуг улугу-н ойнар бөмбүк шөлүчө орук ажыттыган. Үе-чеге эш-өүрү-биле Кызыл-оол база чайгар «херим школа» дооуп, өзүлүг-ла хол бөмбүүк шөлүчө киргени ол. Ынак Белдир-Кежинге колхозту дугуруп, Арыска-га ийн колхозту каттыштыр-гаш, чагыс улуг суур бо-луп, турмууну турган үе бо-лур. Суурга чонун, эң ылаңгы аныктарынык хөйү мөжөөрүлө Кежөөрлө бөмбүктей бөөрлөр, 12—13 ко-манда челе бөр. Чагыс хун дурту ууун-ла бола, бир уттуруптар бола, ол хун ка-тып ойнар идегел чок. Бо үе дээрге, Тува чуртуна хол бөмбүүк турмуучу, өңне сайыраалдык, бедик со-нуургалды турган үези. Ам-гы дег спорт аалдары бар өвөс, хол бөмбүүгө аныктар кышкы чөдө маанар-ла чү-вези — чөд келири! Апрель эгизинде, хун кара өлзөн чылып, хөөрөп орда-ла, бөм-бүүкүлөр ойнар шөлүчө херим соя эжин каанкап, ойнар берген турганар. Ын-да хол бөмбүүк дээр «арыгы» кижилерин бирээни болу беренин ынак. Кызыл-оол кайын болу эскерер. Ойна-ла, ойнар-ла турган, бөмбүк суурун оон сонуураалы, ынак-шылы болуп бар чыккан.

Чогуу улуг маргылда-лар ол үдө көдөзгө турган өвөс, дынаарга-ла Кызылда өөредилге, бугурулган бол-ган маргылдаалар болган деп сураг дыналар. Ол ме-дөөлери Кызыл-оол өөрү-биле онзаанын дынаар турганар.

1956 чылдан өгөпөл улуг-хемчилер чаа-ла өрттирип турар аларынык област мар-гылдааларына хол бөмбүүк ойнар эгезинер. Ол үелер-де Улуг-Хеминиң адын камга-ла турганынын чамдык-тары бо: Кок-оол Садырак, Даш-оол Кыргач, Иван Сы-лай (ынак тууган колдукчу). Оларнык соондан ат-су-раа Тыгага аллаан халдак-чы, Арысканык Маадыр-оол Контул-оол дээр шырак

каш көүдөп турган. Төрөн черинге спорттук бо хөвпир ол хире сайыраалды ап тур-да, Кызыл-оол 1960 чылда Новосибирскиниң коопера-тив-садыг техникумунда өөренип кирген. Бир чыл эр-теңде Левов хоорайга болган Бүгү-эилелдин ортумак өөредилге черлериниң ара-зыкта болган маргылдаага Кызыл-оол киржир аргайы болган. Солун чүвө, ол мар-гылдааже чүлө тыва оол-дар чораш, төлөтпиг ады-чы чери ол үш команда аразындан алганар.

Кызыл-оол Михайловичиң амыралынык бир со-луну көзө — шериг албан-ы-га турган чыдары болур. Анаа салым-чаанын хол бөмбүкчүзү оолдун чараш, элтиг ойнар шериг өөрүн кайгаткан. Ол дораан-на ди-визиянык шилдик коман-данынга хуэжү алдынтан. Спортчу чедишкенинниң илердиг дие, Кызыл-оолдун үш чыл албан өрттирген үе-зинде эки спортчу дээр ийн катат төрөн чуртуңе ша-нал шөлөз алганы хөйүчү та-гаалан турар. Шериге ча-гыс командага бир СРЭ-ниң спорт мастери, ийн спорт мастерине кандидат-биле оларан, олардан ол хөйүчү өөренип, шигдөйип алган.

Шеригден халажын чаппы келтирг, республиканың Хе-релекчилер нитилесе Кы-зыл-оолду «Чыраа-Бажы» рабкооунуңе санакчы-реви-зор кулдыр чорукчан. Ол үдө Чыраа-Бажынык коман-дунуң чөөн-Хемчик район-дун чемпиону, а Чөөн-Хемчик командазы республика чемпи-ону болганында Кызыл-оол Ми-хайловичниң кирген үлүү өзөш өзөс.

1967 чыл. Эрзин району. Кызыл-оол Михайловичиң ра-йондун социал-хаандарыла килдизиниң улуг санакчысы. Эрзин суурун К. Дотте баштап командазы райо-н чемпиону, а эрзинде ол хө-впир республика чемпи-онунаы болганар. Ынакчы кады ойнар турган өөрү, амгы хоочунуны Михаил Мөңгө, Самба Самба-Юндул-ту, Хуреш-оол Дөөдекти ам-

ФЕДЕРАЦИЯНЫҢ ПЛАНЫН ЫЗУГААР

Бай-Тайгага кожуунуң шылдыраа федерациязы (пре-зидентизи Дугар оол Шо-жал-Даржаевич Хертек) чокта чаа хуралдаш, 1997 чылда кылып чорудар аялы-лаштын планын хуңерде Ынчайгаш амгы хуңерде олар ол план Ызугаар аялы-лаш туралар. Орта үлөзгө дээр, дыштангы хуңерде Тээли суурун шылдыраачы-ларнын шылдыраачылары-биле эш хуузуунуң ужура-жылгаларын кылтылаан. Тээлиниң шылдыраачылары: «Шуйда» кижи ойнар шы-ва боорак көрөгөтө, по-нян шылдыраачылар бар өвөс. Оларда чүү боор барган бөле иткелде катый бис барманан, аяк-оол хө-вө-режин чораннар. А херс кырдыда ол ыңгыр эвөс болган.

Шуйун шылдыраачыла-ры кожуун төрүңүн шы-ва-рак составтыг командазын 8:5 биле 5:5 кылдыр уткаш салганар. Эң ылаңгы анык шылдыраачылар Куулар Сергей, Хертек Алексей, Ооржак Вапан-оол (ону Шуй-уну улугу «Кесий башкы» динир) кожуунуң шыраак дээр шылдыраачыларын ийн улай уткулааттар. дем ча-лар. «Шуйда» шылдыраачылар бар өвөс» динир чоран эр-челерин үн «ах» дээр.

Чаныр оорак: «Шуйду» лар берге-дир, моон сонгаар оларны кожуун чергелне маргылдааларга кирширт-бес болза хоржок-тур» ди-

жип, аразында чугалажын чоранын бо одурулгарың автору дыңдап чоран.

Ийн дугаар хуңе Бай-Тал кайы сен дээр олар тугу-уунаан. Дугун чула утурун, Кезээн эрлер бөгүн составың чаартып, шыраак дээр 20 шылдыраачы эртериниң сөс шапта Бай-Тал сөмү чагыр-дан туралар. Орта үлөзгө дээр, дыштангы хуңерде Тээли суурун шылдыраачы-ларнын шылдыраачылары-биле эш хуузуунуң ужура-жылгаларын кылтылаан. Тээлиниң шылдыраачылары: «Шуйда» кижи ойнар шы-ва боорак көрөгөтө, по-нян шылдыраачылар бар өвөс. Оларда чүү боор барган бөле иткелде катый бис барманан, аяк-оол хө-вө-режин чораннар. А херс кырдыда ол ыңгыр эвөс болган.

Шуйун шылдыраачыла-ры кожуун төрүңүн шы-ва-рак составтыг командазын 8:5 биле 5:5 кылдыр уткаш салганар. Эң ылаңгы анык шылдыраачылар Куулар Сергей, Хертек Алексей, Ооржак Вапан-оол (ону Шуй-уну улугу «Кесий башкы» динир) кожуунуң шыраак дээр шылдыраачыларын ийн улай уткулааттар. дем ча-лар. «Шуйда» шылдыраачылар бар өвөс» динир чоран эр-челерин үн «ах» дээр.

Чаныр оорак: «Шуйду» лар берге-дир, моон сонгаар оларны кожуун чергелне маргылдааларга кирширт-бес болза хоржок-тур» ди-

Салчак САРЫГ-ООЛ. Тээли суур.

«КАРА ХОЛДАРЫ» АК СЕТКИЛ ТИЛЭЭР

Кызыл өскө хоорайларга бодаларга бичи хоорай. Ын-чалла-даа бис өскөн-төрөң шаа-хирези-биле өзүп-хөңүп оорак хоорайысыкка чор-гаардыр укурлук бис. Чайнык изиг халыкын кел-ген. Оон-биле чер-черлерден келген «карманшктерин» саны жөүдүзүн. Ону кижи бургуу эскерип, хун бурдуе чүктүлөшүн, чадаржылдаа туралар. Шала бичи оол-дарын чок көвөй деп чүвези-ни. Салды-магазинге ап-саап чүү-хөс салды арларны келзөн, аң хараан ачылар ышкыш аан. Карактары ар-тында шокарнайыны, өрү-күдү чүгүртүлдөөр. Хол-дарын көргөн болунара, кажан садып алыкчы биле салдыкчы акаш сүт улур-де-дин аралып турар биле, ар-тында-штинде кылтышаан, надыр арга-биле алтарын болаан, делдини туралар.

Бир чижек. Бир хөвөр-жөн (болу кожуундан келген хөврилди), бичи уруунга куртка салды алыр дээр ба-заарга аай-ледир кылтылап турган, черле ында кижи чүчү сонуурагас боор, «чү-лө кижи караа чок» дээр ийликте. Ынчип турган дем-ги «карманшктерин» кым-на сактып чорутуу боор, ха-лаас кезик оларын кара хо-лчуңе чоруту кире бээр. Бө-зин билинмес аан. Кайла боор, уруунга белек кылдыр куртанын садып бээр дээр нарманын үеңгетерге, куруп болган. Хөкөй иениң кара-раанын някы чактарыны куду дамдылап баткан, би-чии пенсиянын чып алгаш

келген турган. «Кара хол-дары» мурнапкан. Ол хире кымсыкак дег өрүкүдү маңашкан чүвөлөрүн кайы-зын ол дээр боор. Хоорай-ларын, саттынып алыр дээр келген аашакылдар ыңдыг хайлыг когарала таварыш-кан-дыр. Кужур-де аашакы-ларын халак-хилээ, дуву-рлик бажыма үр-ле артып калчык.

Оорларын база не кижи-ле чырык чегге бодараткан болгай. Хөкөй ава бонжуп чылда кайын мээр тедум өзүп келгеш оржу, үлөктөк боор деп болаан деп. Хире-шаа-биле ава оларын кижи-ниң эне эрими, үнелеп чет-лес эргелеси-биле, аа сүдү-биле төмөс-батпаса үңгү чок дүңсөлөсө карап шимешиң, кавай безин шыгыр кыл бай азырап, өстүрүп каап-на болгай. Көргөңдөк кыр-ган-желең-лаа дивес, карак-кулдук чок халдап чоруту-руларын кымнар дээрли? Үе берге-дир. Ону кым-даа би-лир. Ынчала-даа оолдары ө-жи орук өвөс-тир. Оон ор-нунга бичи тоорук азы бы-жырган далган, аргаан хө-псин аймаа, суксунар, мо-рононе дээр чүчү салып болбос деп. Чамдык бичиңи урууларын көргөш, чаптап айтканын чыгыр мен. Кижи чугалааларга каттыраш-чугум кайы хире ортуга кин-рип ал турарын айтырага, «ажыраск» хлөб өртөз чө-ле кирип көзүр-дү» деп ха-рыгылар боор чорду. Мээң кожам бар. Хөй уруулар-дыг кижи. Коммерция-биле шагда-ла холбажып эгезлөн.

«Кара холдары» ак сеткил тилээр

Оон аайы-биле уруулары база шуудай берген. Харын даа оларын дуржулгазын хун бурдуе бедип бар чы-дырына кижи өөрүчү чоран. Хөй-ле хоорай чуттары бооп чоруп, өскөлөрүн карман-нарыкче карактары «шы-гаа» чорбай, боттары ян-зы-буру чүү-хөөлөн салып, азырадыкчы хөөлөң үзөк канык чүвөл? Кижилерниң карактарынын чакы-биле чедип алган «олча» кажан-даа чөм болбос, ону черле хайга кертип аары артык өвөс деп бодалар мен.

Кожаларын ырак кожуун-дан көкүң келген улус. Алыс боттары анык. Ийн чаптан-рык кыстарың. Шоолу-ла бажыңдындан үнөс-кирбе-зин кайгап турган мен, баш-тайгы дээрэинде. Бир-ле хун ажыдааш чанып ол-гумда кожам терг иди ал-ган чоруп олур. Кожаларың келтеш чугалажың берди-вес. Алыс чугаа-соотта «ха-рам чок» кижи деп билген мен. Парк чогуунга тоорук салдып чораш чанып бар чы-дыр мен иди. «Огум черле калдыг-дыр ынак» деп улур айтырдым. «Эки кылдыр хооруп алгаш садарга, черле ажыраск-тыр. Боттан-на ха-маарың чүвө-дир ийн» ди-ди. Ынчамайн канчаар, изигде хүнөдир турар деп чүвени кызымаккай-ла кижи шыдар. «Белен-селен амыл-тывары берге-дир. Ам кан-чаар, чыда өлүр чылан өвөс. Азын-тедүдү калдыг-бир ар-тында эзырап, бут кырына тургузар апар, хлөб өртөз чө-лө үсөс-тир бис деп чор-гаар харылашкан. «Аргалыг кижи черле аргаланы бээр харын» деп деткидим.

Чалаанын өск-бажы-ның байдалы чазын, кү-өң, ылаңгы чайын кон-чүт багай, ымыраа-сөөк, чыт-бус долган дие хөвө-рди болбос.

Кижиче же-даа чок апар-ган болза, таанла чурт-тап чоран назынында ки-жилерге хүндүктөйдү чор-дуу йнаан. Чок болган ки-жиңи сага алыс чөвө бо-ла, оода-ла соондан агыла-сыктап артып калган дөр-дүл-төрөлү, ажы-талу ба-йынаан. Кижиниң чилдигиң улустуң сакшы-сеткилин кара-раа курт-чакарлар, чыт-бус улам-на хөмүрүртер өжүрө болгай. Ол дуга-йында хомудалды каш-даа кижилең дыңалдым.

Өлүм кыраал-чалыг, дар-га-болса, эр-жик, бөдүүн ажалың деп ылгаар өвөс. Кижилер онаашкан акы-лыгыга эх-харысмаалдыт бо-луп, өлгөн кижиниң өтм ба-га-болду тур шыгаар бо ө-өңне дүвөрүрчө аякыла хамаарыштыр бир хөмчөң албажа, талаар айтыр-дарың бирөөни алгарган.

Чылыг үелер келди ыш-кажыл. Соок-бажыңды байдалы бо хөвөр артып-шаан турар болза, кижиниң өвөс мөзүгүстү көргүзү турарымыз ол болур.

Кезэ-менгеле чурттаар, каар-согарга-даа, өртте-дир-хуктаарга-даа, шим-чеш дивес өлүг дап көзкө-рө өвөс, хөмүдүй бээр сет-килди, мстай бөр чүрөк-тиң кижилер-дир бис.

Бо талааның биле бир хө-мчөңден ап, соок-бажыңды байдалы эжикилер, жуу-жуу хоорай чагыраа чө-лөрдөң болгаш ымыле-ниң удурутугааындан негес-тиниң калган өвөс бө? Че-жеге дээр караавысты дү-гал, кулаавысты кумнал алгаш олурар бис? Сон даярда деп хуңу болап, чурттап көрөйлиңер.

Чодураа ОНДАР. Чөөн-Хемчик кожуун.

ООРЛАГА ӨРШЭЭЙ ТУРБАС

Амгы аныктарың сет-кил-турааның улугу школа-да кижизиге ажыраалды кошканда бө азы нитилеп тургузуунда бө? Хөй чыл-дар дургузунда шапжы-чү-дүлдөгөн ырак чораныкы-ста база ууру бар. Чокта чаа садыг чанынга мээр-би-ле болган таварылыны өс-керилге чокка бижип кө-рейиң. Салды чогуунга Ш. Мо-ңгуш бир өшиги тур. Бедик шилги алы кырындан мени кижи дээр. Бир кижи ушка-рың оор дээр. Иелээ эзирин.

«Мени оор дээр болузуңа, боолал бар мен. Сөзүң хө-рөзү 5 чыл кийин, 5 чыл мөңкөз 5 хонук-биле дөмөй» деп бо йнаан. Эркен дүңе мээр коданынга кээрге, чандыр боолал ойлаткан кижи мен. Идинде чолдан

боо суп алган. Кижиче боолал наарына дээр коруп эге-лээр аян, Кудумчула улус өршө-ле тур. Корга-корго дурган ырап чорупкан мен. Даурта Чаа-Хөл кожуун-дун улус сулдуга барып, ки-жи боолал кижини 5 чылга шиндер бө база оор кижилерни канчаар шиндерин айтырган мен. Арга-арыг та-лазы-биле эртем-билитиг боордан башка, хоилу-ду-румну амгы аныктар дег билбес мен. Холу-биле туруп, кара-биле көргөштин оор дээр болгай. Эртен күзүн элүү шинде инектерим кө-рүп чорума, ол-ла Ш. Мо-ңгуш бир бичи оол-биле инектер сымарып чораш-тып менээ таварышкан. Сө-лдүде инектер Седенби Сер-гейниң болган. Ш. Моңгуш

Чарлалдар Бюрозу

Чурталаның шимеки хуңериниң бирөөн спорт, а спорттун шимекчи — спортчу. Кызыл-оол Михайлович Дотте ынак спортчулар бистин аргамыста чорутуу амыралыңды бир чагай, чараш шимеден деп билди, мындагыра чоргарланып чорутуу мч ийн.

Хундүлү дыштангылаже үнө-даа, Ызыл-оол Михайловичиниң дыш чок сеткили оон ынак оон хол бөмбүү-ден оун чибайн чорутуу. Ол амдыга дөр хол бөмбүүнү шөлүчө «капитан» адын салбай аркан.

Чурталаның шимеки хуңериниң бирөөн спорт, а спорттун шимекчи — спортчу. Кызыл-оол Михайлович Дотте ынак спортчулар бистин аргамыста чорутуу амыралыңды бир чагай, чараш шимеден деп билди, мындагыра чоргарланып чорутуу мч ийн.

Чокта хоочун спортчуга Кара-оол НАТШИ-ООЛ.

АУБ-түң салбыры

АУБ-түң Красноярски, де салбыр келдизин ба-раан бугуручүдүңгө чөд-лилер тысыр талазы-биле Россия Федерациязынын Чазанын даалазын бүрүн чүүсөйиң, 1997 чылдын час. кы тарылазын эртинер талазы-биле тарачыларга улуг дузаны көргүскөн. АУК-ту акшаландар та-лазы-биле чингелдиг тус-наа фондудан крайнын Аг

роулетүр комплекзиниң бугуручүдүңгө 47 милли-ард 200 миллион рублдин берген. Чинээ, 36,4 мил-лиард рублдин Красноярски, ния край чыгарызын та-раа кыла-биле комитеди алган, 8 миллиард рублдин аякы-агыйларын боттары-га дору-биле тывыскап, 2,8 миллиард рублдин фермер-лер деткичө кылдыр ажы-гаан. А ол ышкыш крайда

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыга Республиканы Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллектив.

Кол редактор В. У. ХОМУШКУ.

ЯПОНИЯДАН ЧАГЫ

Алтай Республикада па-порттик (кара-ай, илек-та-лаа) белектери туруктоо. Мооң мурнда чылдарда дег ажалтыгын бугу ду-жугту Японияже чорудар. Кара ай чуга амдангы өвөс, кижиниң мага-болу-дан радионуклидтерин аргалып үндүрү шынар-дыг.

Эртен чымын япон фир-мадар Даг-Алтайга 100 тонна кара айын алган. Бо даа.

чызын 220 тоннаны белек-теп амыр көрүңөң. Бо өм үнүшүн бир килограмм-да өртөз 1,5 доллар бооп турар. Республиканың Эко-номика яамызының дын-танканын езуугар алырга, кара айнык белектелиң дөрт районга массалы-биле чо-рулар.

Иван СЕМЫККИН. «Сельская жизнь» солун-корр.

КИЖИЗИГ БООП КӨРЭЭЛИҢЕР

Өлүм... Бо сөстү ааларга, дилденчиг, соок. Ынчалар-да тырак өртөмөкчиди чо-руу өйү көзөгө, ылаңган кым-да кыммын-даа тулуп, өр-теп-шарып ап шыдааск, «Чорбай көр» — деп ча-нып-тейлеп, агыла-сыктаа-рымыска-даа, бойдуштуң хоойлуу кымга-даа чагыр-тас.

Кижиче хөкүюңүң өлүт мага-болуу база бир хөй-ши-ти черинге сөөлү катан кир-геш үнер. Ол дээрге, соок-бажыңдыр. Апаа кижизигиң өлгөңн өмчү хыладалың черле үсөс-тир бис деп чор-гаар харылашкан. «Аргалыг кижи черле аргаланы бээр харын» деп деткидим.

Чалаанын өск-бажы-ның байдалы чазын, кү-өң, ылаңгы чайын кон-чүт багай, ымыраа-сөөк, чыт-бус долган дие хөвө-рди болбос.

Кижиче же-даа чок апар-ган болза, таанла чурт-тап чоран назынында ки-жилерге хүндүктөйдү чор-дуу йнаан. Чок болган ки-жиңи сага алыс чөвө бо-ла, оода-ла соондан агыла-сыктап артып калган дөр-дүл-төрөлү, ажы-талу ба-йынаан. Кижиниң чилдигиң улустуң сакшы-сеткилин кара-раа курт-чакарлар, чыт-бус улам-на хөмүрүртер өжүрө болгай. Ол дуга-йында хомудалды каш-даа кижилең дыңалдым.

Өлүм кыраал-чалыг, дар-га-болса, эр-жик, бөдүүн ажалың деп ылгаар өвөс. Кижилер онаашкан акы-лыгыга эх-харысмаалдыт бо-луп, өлгөн кижиниң өтм ба-га-болду тур шыгаар бо ө-өңне дүвөрүрчө аякыла хамаарыштыр бир хөмчөң албажа, талаар айтыр-дарың бирөөни алгарган.

Чылыг үелер келди ыш-кажыл. Соок-бажыңды байдалы бо хөвөр артып-шаан турар болза, кижиниң өвөс мөзүгүстү көргүзү турарымыз ол болур.

Кезэ-менгеле чурттаар, каар-согарга-даа, өртте-дир-хуктаарга-даа, шим-чеш дивес өлүг дап көзкө-рө өвөс, хөмүдүй бээр сет-килди, мстай бөр чүрөк-тиң кижилер-дир бис.

Бо талааның биле бир хө-мчөңден ап, соок-бажыңды байдалы эжикилер, жуу-жуу хоорай чагыраа чө-лөрдөң болгаш ымыле-ниң удурутугааындан негес-тиниң калган өвөс бө? Че-жеге дээр караавысты дү-гал, кулаавысты кумнал алгаш олурар бис? Сон даярда деп хуңу болап, чурттап көрөйлиңер.

Чодураа ОНДАР. Чөөн-Хемчик кожуун.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: М. К. КАЛЧАН (үлөтүр килдизиниң өргөлекчиси), Т. П. ХЕРТЕК (нитилде килдизиниң корреспондентин), Е. О. СЕВЕРКО (корректор).

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Код редактор — 3-43-34; келген кижилер күзөө алыр чө — 3-34-26; код редакторун оралакчылар — 3-33-91; 3-34-47; жарыя салгалы секретары — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: апитиле амыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлөтүр — 3-34-49; 3-36-73; көзө ажалы — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чотгал — 3-39-15; мезгилер болгаш спорт — 3-34-57; очула — 3-34-39; 3-34-93; ага-га — 3-39-03; корреспондентер — 8-41-23; үлөтүрчүлөр — 2-27-41; солун келбей баргала — 3-57-92; 3-14-94; бузгалтары 3-41-16; чаралалар килдиз — 3-34-39.

Чазанын даалазын бүрүн чүүсөйиң, 1997 чылдын час. кы тарылазын эртинер талазы-биле тарачыларга улуг дузаны көргүскөн. АУК-ту акшаландар та-лазы-биле чингелдиг тус-наа фондудан крайнын Аг

роулетүр комплекзиниң бугуручүдүңгө 47 милли-ард 200 миллион рублдин берген. Чинээ, 36,4 мил-лиард рублдин Красноярски, ния край чыгарызын та-раа кыла-биле комитеди алган, 8 миллиард рублдин аякы-агыйларын боттары-га дору-биле тывыскап, 2,8 миллиард рублдин фермер-лер деткичө кылдыр ажы-гаан. А ол ышкыш крайда

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыга Республиканы Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллектив.

Кол редактор В. У. ХОМУШКУ.

Солун неделада 5 сатап үер. Хөмчөзүл 2 варлаар ама. Тиражи 7598. Чагыр № 322.